

נועם שיח

מאת אב"ד סאנטוב שליט"א

עבדו את ה' ביראה

פניני נועם שיח - ג

שופטים תשפ"א

מכון אפריון לשלמה

לייקווד תשפ"א

כל הזכויות שמורות

למכון אפריון לשלמה

להוצאת שיחות הרב שלמה זלמן פרידמן שליט"א

אב"ד סאנטוב - לייקווד

הרב פנחס בידרמן - הרב נתן נטע פרוש

9996551.z@gmail.com

לקבל גליונות, לנדב גליונות, ולהערות

נא לפנות להנ"ל

קונטרס זה נדבת

הנגיד החסיד המפואר

מו"ה משה מתתיהו קאטץ הי"ו

אב"י בעיר התורה לייקווד

משב"ק ואיש אמונו של מרן הגה"ק מסקולען זי"ע

לע"נ הגה"צ רבי יוסף דוד ניישלאס זצ"ל

בן הרב יעקב שליט"א

רב דקהל "אגודת אחים" לייקווד

דודו של כ"ק מרן אדמו"ר מסאדיגורה שליט"א

יארצייט הראשון ו' אלול

עבדו את ה' ביראה

פניני "נועם שיח" - ג

מלוקטים מהגליונות שי"ל במשך השנים - עם הוספות חדשות

למען ילמד ליראה את ה' אלקיו (דברים י"ז, י"ט)

בפסוק נאמר (תהלים ב', י"א): עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה. איתא אימרא נפלאה מאת ק"ז הגה"ק בעל "שמן רוקח" זי"ע אב"ד סאנטוב, דהנה יש יראה מאהבת הבורא ויש יראה מחמת עונש. והנה הירא מעונש, אם בא עליו איזה עונש, יצטער בזה מאד, כי זה יראתו תמיד שלא יגיע עליו איזה עונש. אבל הירא מאהבה, אם יבואו עליו יסורים מקבלם בשמחה, שהמה לנכיון עונותיו.

ובזה יובן דברי הכתוב "עבדו את ה' ביראה", ומפרש אח"כ את דבריו – איזה יראה אמרתי, ואמר "וגילו ברעדה", שאף אם יבואו עליו חס ושלום איזה רעדה, יגיל וישמח כנ"ל.

*****

בפסוק נאמר (דברים י"ז, י"ט): והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלקיו לשמור את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשותם.

התורה מצווה את המלך שיקרא בספר התורה כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' לשמור את דברי התורה.

ובספה"ק מובא, דהנה התורה הק' הלא היא נצחית, וגם בזמן שאין מלך בישראל יש בפסוק הזה רמז להנהגת כל איש מישראל, והתורה הק' אומרת "והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלקיו לשמור את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשותם" – דהיינו שכל אחד ואחד ישמור על דברי התורה וקיום מצוותיה למען ילמד ליראה את ה', שמתוך לימוד התורה וקיום המצוות זוכים ליראת שמים.

*****

בספה"ק תפארת שלמה (בפ' נצבים) אומר דבר נורא: בפסוק נאמר (דברים כ"ט, י"ג-י"ד): ולא אתכם לבדכם אנכי כורת את הברית הזאת וגו' כי את אשר ישנו פה עמנו עומד היום וגו' ואת אשר איננו פה עמנו היום.

אומר ה"תפארת שלמה", שכל השנים זכה משה רבינו להכניס בלב בני ישראל קדושה עצומה ודרגה נשגבה של יראת שמים – ובכח מה זכה לכך – "בזה שדיבר אליהם זכה להכניס בלבם כח קדושת האלוקי בדיבורו", ואומר משה רבינו לבני ישראל: ולא אתכם לבדכם אנכי כורת את הברית הזאת, לא רק אתכם אני פועל כך, כי אם את אשר ישנו פה ואת אשר איננו פה – דהיינו – לא רק אתם זכיתם שעל ידי דיבורי תוכנס בלבכם יראת שמים וקדושה, אלא גם דורות הבאים, כולם יזכו לבחינה זאת, כשישמעו את הדיבור מפיו הצדיק הדור, שהוא בבחינת "משה שפיר קאמרת", יהיו כולכם לפני ה', עכ"ד. הפלא ופלא!

זאת אומרת, שבכל דור ודור יהיה ה"גדול הדור" שהוא בבחינת משה, ובעת דברו אל בני ישראל, יכניס על ידי דיבוריו כח הקדושה בלבם של בני ישראל.

*****

כשהיו מבקשים מאת מרן בעל "שבט הלוי" זצוק"ל שרוצים לבוא אליו עם בחור בר מצוה להניח תפילין, אם האדם היה דר בריחוק מקום, היה לעתים קרובות מגיב לבקשה לבוא אליו ואומר שהוא מציע לו שלא יבוא, כי זה לא כדאי – "לא שוה לך לצאת ממקומך לבוא אלי, תפעל ותרויח יותר אם תישאר בביתך ותניח לו תפילין ולא תלכו החוצה ברחובות העיר בגלל זה..."

פעם התקשר אליו יהודי מארה"ב, ונפשו בבקשתו שהוא רוצה להגיע עם בנו בחור ה"בר מצוה" כדי שפוסק הדור יניח לו תפילין. לשמע בקשתו סירב ה"שבט הלוי" בנחרצות, ואמר לו שזה לא כדאי ושלא יבוא! אך הלה לא הרפה, והתעקש לבוא בטענה שהבטיח לבנו ליתן לו מתנה שיסעו לכבוד הבר מצוה לארץ ישראל, והרב יניח לו תפילין, וכבר קנה שני כרטיסי טיסה, וזה עלה הון רב, ואינו רוצה להפסיד את הכסף הרב...

אמר לו ה"שבט הלוי": עם כל זאת אל תבוא! קח נא בבקשה את שני הכרטיסי טיסה ותכניסם לתוך מסגרת, ותלה את המסגרת בביתך על אחת הקירות, ותכתוב עליה פתק עם אותיות 'קידוש לבנה' שאתה מנעת את בנך שלא יכשל בראיות אסורות! וזו המתנה הכי גדולה שאתה יכול ליתן לבנך לכבוד הבר מצוה...

*****

מספרים, שבעת לומדו בישיבת חכמי לובלין, הוא לא יצא מבנין הישיבה במשך זמן של יותר משנה ומחצה! פעם שאל מאן שהוא את ה"שבט הלוי" זצוק"ל אם נכונים הדברים ובאמת היה כך. חיך ה"שבט הלוי" ואמר ברוב ענוותנותו: כך מספרים...

ידוע שכל ימי חייו שמר בעל "שבט הלוי" זצ"ל את עצמו במאמץ רב מכל שמץ ראה אסורה, או הסתכלות מפוקפקת, ובשנותיו מעל תשעים מתיירא היה ללכת ברחוב העיר! – האם חידוש הוא, שיהודי בגיל מאה ואחד יוכל לקרוא באותיות קטנות – ואף ללמוד ברבים – את האותיות הקטנות של ה"מחצית השקל" בלי בתי עינים כלל!?! שזה חוץ לדרך הטבע ממש!

ולא לחינם – ובניי יכולים להעיד ע"ז – בעת שלמדו בישיבה בירושלים עיה"ק, כאשר היו אומרים לי שמקווים לנסוע לקרית וויז'ניץ בבני ברק להסתופף בצילא דמהימנותא של מרן האדמו"ר מוויז'ניץ שליט"א, הייתי רגיל להגיד להם "כאפט זיך צו צו הרב ואזנר – געבט כאטש א בליק אויף אים"...

*****

בספר "הפוסק" מובא סיפור נפלא שסיפר בנו של מרן בעל "שבט הלוי" זצוק"ל, שאירע בימי הקיץ שנת תשכ"ט (לפני יותר מחמישים שנה). היה זה כאשר הוא שהה כמדי שנה למנוחת הנפש בעיר צפת, ויחד עמו נסעו חלק מבני משפחתו ומקורביו, כל היום נהג הרב לשבת ולעסוק בתורה בין הרי הגליל, ובשעת ערב מוקדמת היה יוצא לטייל קצת בין ההרים הפזורים סביב צפת, לשאוף אויר צח.

בדרכו לטיול, נהג ה"שבט הלוי" לטיול עמו ספר, לנצל כל דקה ללימוד, לשינון, או אפילו לאמירת תהלים.

באותו היום בחר לצאת ועמו ספר תהלים יקר במיוחד. היה זה ספר תהלים עתיק, מכורך בכריכת עור שכבר מתפוררת. הספר הזה קיבל בירושה מאחד הצדיקים מהדורות הקודמים, שערכו האומנותי ושוויי הכספי לא יסולאו בפז.

תחת אחד השיחים עצר הרב מהילוכו, והחל לומר את פרקי התהלים בהתרגשות ובהתלהבות, כדרכו מימים ימימה. אחר כך המשיכו הוא ומלווייו בטיול באוויר הפתוח, ולפנות ערב – שבו חזרה לבית האכסניה, לדירת הנופש בה שהה הרב.

כעבור כמה שעות נזכר אחד מבני הבית כי ספר התהלים נותר אי שם מאחור, באותו שולחן מאולתר על הר הג'רמק, בואכה מירון, בין השיחים הקסומים אך במקום פרוץ ומופקר...

כאשר הבינו שספר התהלים מונח במקום הפקר, בו אנשים מטיילים ועלולים לקחתו ולהעלימו, ובידעם כי מדובר בספר תהלים יקר מאוד, ספר שהוא ירושה מדור קדום וערכו עשרות אלפי דולרים, לכן הם ביקשו לצאת במהירות לכיוון המקום בו טיילו קודם לכן לחפש את התהלים, אך כשהבחין הרב ואזנר שהם יוצאים, עצר אותם והורה: אני מבקש לא ללכת לחפש את התהלים עכשיו, זה לא הזמן!...

בנו, הרה"ג רבי מרדכי אלימלך שליט"א ששהה עמו באותו עת, ניסה להסביר כי ספר התהלים מונח במקום מופקר, והוא עלול להיעלם בזדון או בשגגה, וגם כשהוסיפו המקורבים ואמרו לו שיש להם פנסים רבי עוצמה להאיר הדרך ויש נהג מוכן לקחתם לשם להביא את הספר, לא הסכים הרב ואזנר לצאתם, ואמר להם משפט

שהותירם המומים ונחרדים, משפט שנחרט בזכרונם לאורך ימים ושנים "האם נראה לכם שאני חושש לביטחונכם!?" – שאל הרב – "אכן כן, אך לא לבטחון שעולה בדעתכם... – הרי בשעת לילה כה מאוחרת מסתובבים שם אינשי דלא מעלי, אולי יהיו שם אנשים שלא נוהגים כשורה. הרי ניתן להיכשל שם במראות אסורים. חושש אני לביטחות עיניכם!" – הסביר הרב, וכל ההפצרות על ספר התהלים היקר כל כך, על כך שבכלל לא בטוח שיש שם באמת מראות אסורים, ועוד תחנונים – עלו בתוהו. "ספר התהלים אכן יקר ונדיר" – הסביר הרב בהבנה – "אבל העיניים יקרות הרבה יותר, הן החיים עצמם. כל החיים תלויים בקדושת העיניים, אותן אי אפשר לסכן בכל מחיר!"...

ביום המחרת, עם שחר, יצאו מקורבי הרב לחפש אחר התהלים, וכצפוי, למרבה הכאב, הספר איננו, הנכס היקר נעלם. הרב לא נשבר ולא התחרט, היה מאושר כי העיניים נותרו שמורות וזכות, גם אם הספר איבד את שמירתו ואבד.

לימים, כשלושים וחמש שנים אחר כך, בדרך פלאית, שב הספר לבעליו... היה זה כשהרב שהה בחוץ לארץ, ונכנס אליו יהודי עשיר מאוד ממבקשי עצתו. "הבאתי להרב מתנה יקרה" – סח הלה בהתרגשות, והוציא מתיקו ספר תהילים ישן, עתיק, ומוכר כל כך... הוא סיפר כי נתקל בספר התהלים הזה במכירה פומבית, ולנוכח שמו של הרב הכתוב בדף הראשון – מיהר לרוכשו ולהשיבו לבעליו... הרב הודה לו בהתרגשות, והתקשר מיד לבנו לשמחו ולהודיע לו כי ספר התהלים היקר שכה התגעגע אליו ושאף למוצאו במהלך השנים – חזר לרשותו, והוא כה מאושר...

*****

נעים זמירות ישראל כתב בספר תהילותיו (תהלים קט"ו, ט"ז):
 השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם. ויש לדקדק, למה כפל
 ואמר ב' פעמים "השמים שמים". ומפרש הרה"ק מקאצק זי"ע,
 דהנה "שמים" רומז לרוחניות, ו"ארץ" רומז לגשמיות, ואמר
 הכתוב "השמים" – "שמים לה'" – דהיינו הרוחניות – זהו בשביל
 הקב"ה כביכול, "והארץ" – דהיינו הארציות והגשמיות – "נתן
 לבני אדם" – לעשות מן הארץ שמים, כלומר שיהפך את
 הגשמיות לרוחניות.

וזהו דכתיב (דברים י"א, כ"א): כימי השמים על הארץ, ר"ל
 שצריכים לעשות בחינת "שמים" על "הארץ", כלומר להכניס את
 הבחינה של "שמים" שהוא הרוחניות לתוך הארציות הגשמי,
 ולהעלותם לרוחני.

ועפ"ז מפרש הא דכתיב (שמות כ"ב, ל'): ואנשי קודש תהיון
 לי – כי מלאכי מרום הלא ישנם רבים לאין מספר, אלא עיקר
 העבודה שחפץ בה הקב"ה הוא שנהיה "אנשי קודש" –
 מענטשליך הייליג, דהיינו שצריך להיות קדוש וגם להיות בן אדם.

*****

מספרים שפעם ניגש פיקח אחד לאדם שהיה עובד עבודה
 קשה ועמל ביגיעת כפיים, ושאל אותו לאמר: הגד נא לי, למה
 אתה עובד כל כך קשה? ענה לו אותו אדם: הלא צריך אני להרויח
 כסף. ושוב שאל אותו: למה אתה צריך כ"כ הרבה כסף, וענה לו:
 אני צריך כסף כדי לקנות אוכל. ושאל אותו: למה אתה צריך
 לאכול, וענה לו העבד: אני אוכל כדי שיהיה לי כח. ושוב שאל
 אותו: למה אתה צריך כח, וענה לו: הלא אני צריך כח לעבוד...

נמצא שהעבד הזה עובד שיהיה לו כסף לקנות אוכל כדי שיהיה לו כח לעבוד ולהרויח כסף לקנות אוכל וכו'... נמצא שאין העבד מגיע לשום תכלית ומטרה.

ועל דרך זה מפרש החת"ס זי"ע הא דכתיב (תהלים י"ב, ט'): סביב רשעים יתהלכון – ר"ל שהרשעים הולכים סביב סביב בגלגל החוזר ואינם מגיעים לשום תכלית, כי כל מגמתם הוא רק לאכול ולשתות ולעסוק בעניינים גשמיים, ומטרתם חוזר חלילה.

וזהו שאמרו חז"ל (מס' ביצה דף ט"ז ע"א): הני בבלאי טפשאי דאכלי נהמא בנהמא, דהיינו שאוכלים לחזק את גופם למען יהיה להם כח לעבוד ולהרויח ויהיה להם מה לאכול...

*****

ולעומת זאת, בני ישראל אף בזמן שהם עסוקים בענייני עוה"ז, מ"מ כל מעשיהם הם לתכלית אחד, וכל השתמשותם בעניינים הגשמיים והחומריים הוא רק לקיים רצונו ית"ש ולעבדו בשלימות בכל עת ועונה, והם אוכלים ושותים כדי שיהיה להם כח לעסוק בתורה ולהתפלל כראוי, ואינם עושים דברים הללו לתאוותם ולהנאתם, והם בונים בתים לשם ה' לקיים בהם מצות מעקה ומזוזה והכנסת אורחים, והתכלית באסיפת ממון הוא כדי לקיים מצוותיו כראוי.

וכידוע מאמרו של הרה"ק הרבי ר' אלימלך מליזענסק זי"ע (ב'ליקוטי שושנה') עה"פ (תהלים קכ"ח, ב'): יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך – "כי מה שטוב לצדיק בענייני העולם הזה, הוא הכל כדי שיבא על ידו לעולם הבא, כי הדברים הצריכים לעולם הבא המה התורה והמצוות, והם אינם יכולים להיעשות ולהיפעל

אם לא שיש לו כל צורכי עולם הזה בריוח, למשל הכנסת אורחים סוכה ואתרוג ציצית מזוזה אשה ובנים וכדומה להם, לזה צריך הכל שיהיה להצדיק מעות בריוח. וזהו "אשריך", פירוש מה שיש לך טוב "בעולם הזה", אינה עיקר הכוונה כי אם "וטוב לך לעולם הבא".

ועיין ברמב"ם הל' דיעות (פ"ג ה"ב, ג'): צריך האדם שיכוון לבו וכל מעשיו כולם לידע את השם ברוך הוא בלבד, ויהיה שבתו וקומו ודבורו הכל לעומת זה הדבר וכו'. וכל מעשיך יהיו לשם שמים, והוא שאמר שלמה בחכמתו (משלי ג', ו'): בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך.

וכבר אחז"ל (מס' ברכות דף ס"ג ע"א): איזוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויין בה, בכל דרכיך דעהו.

מרגלא בפומא דאינשי פתגם נאה: "צריך האדם לאכול כדי לחיות ולא לחיות כדי לאכול"...

*****

וכעין זה מספרים על חסיד אחד שראה את רבו אוכל תפוח ומברך, וחשב בלבו: מהו הנפק"מ ביני לרבי, הלא שנינו אוכלים ומברכים. הרב תפס את מחשבתו ואמר לו: הנפק"מ ביני לבינך הוא כך, שאתה רוצה לאכול תפוח – אבל הלא אסור לאכול בלא ברכה – ולכן אתה מוכרח לברך מקודם, אמנם אני איני רוצה באכילת התפוח, אלא שרוצה אני לברך את ה' על יצירת התפוח וכדומה, אבל אסור לברך לבטלה, ולכן אני אוכל התפוח כדי שאוכל לברך – נמצא ששנינו אכן אכלנו תפוח, אתה אכלת להנאתך, ואני כדי לברך את השי"ת...

ומה נמלצו דברי ק"ז הגה"ק בעל "שמן רקח" זי"ע בספרו "סמא דחיי (דרשה י"א) שכתב לפרש הא דכתיב (תהלים א', ב'): כי אם בתורת ה' חפצו – כלומר – אם כל חפצו יעשה 'ב'תורת ה' – עבור תורת ה' (וב' של "בתורת" הוא ב' המשתמשת), אז – בתורתו יהגה יומם ולילה, שהכל נחשב אצלו כתורה, כי הכל הולך אחר המחשבה.

*****

בספר "אמרות טהורות" מאת זקן האדמורי"ם כ"ק האדמו"ר מראחמיסטריווקא שליט"א (פרשת בראשית) על הפסוק (בראשית ו', ח'): ונח מצא חן בעיני ה', כתב, דהנה מבואר ב"קדושת לוי" על הפסוק (בראשית ו', ב'): ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טבת הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו, שהיו אנשי דורו של נח נחותים ומשתמשים בחן שאינו טוב והשתמשו בו לדברים גשמיים, אמנם מדת הצדיקים הוא שבכל דבר גשמי הם רואים בו שורשו הרוחני, ולוקחים ממנו דרך איך לעבוד את ה', וכגון אם הוא רואה איזו תאוה רעה אצל בני אדם, הוא עושה מזה ק"ו איך שצריכים לעבוד את ה' בחשק ובהתלהבות. ואיתא כן גם ב"מאור עינים", שאין דרך הצדיקים להסתכל על החלק הגשמי הפשוט שבכל דבר רק על החלק הרוחני, ועי"ז מעלה אותה המדה אל ה'.

וזהו שכתוב: ונח מצא חן בעיני ה' – שמקודם נאמר (בראשית ו', ב'): ויראו בני האלהים את בנות האדם, שהיה להם חן רע בתאוות גשמיות, לזה קאמר הפסוק "אז נח האט מתקן געווען און ממתיק געווען דעם חן, ער האט עס מעלה געווען צו דער קדושה לצורך עבודת השי"ת" [שנח תיקן והמתיק את החן והעלהו לצד הקדושה לצורך עבודת ה'], "ונח מצא" בכל הגשמיות את ה"חן",

והגביה את החן ל"עיני ה'" לענייני יראת שמים, ועל ידי זה נתעלה החן אל השי"ת.

*****

על מידת ה"יראת שמים" של ה"חפץ חיים" זי"ע מסופר, שבעת שביקר פעם באיזו עיירה, נודע ל"חפץ חיים" כי במקום ישנו יהודי, בעל בית חרושת ללבנים, המפעיל את המפעל גם בשבתות, כשהוא מנמק זאת בכך שאי אפשר לכבות את הכבשן, כי אם מכבים אותו לקראת שבת לא תהיה אפשרות להשתמש בו גם בימי ראשון ושני עד שיתחמם כראוי.

פנה ה"חפץ חיים" לאותו יהודי ואמר לו: "הכרתי את אביך, הייתי בחתונתו, וגם הייתי בברית המילה שלך. אני איש זקן מאוד, וכשאבוא לעולם האמת, בוודאי יבוא אביך לשאול אותי לשלומך. ומה אמסור לו? תגיד לי אתה" – שאל ה"חפץ חיים" כשהוא מתייפח בבכי – "האם אספר לו שאתה עובד בשבת? האם אוכל לגרום צער נורא כל כך לאביך?!", היהודי לא היה מסוגל לעמוד מול בכיו של ה"חפץ חיים", ומיד הבטיח לפרוש מאותו עסק ולמכור אותו. אבל ה"חפץ חיים" עוד לא נרגע, והאיץ בו "אל תדחה זאת למחר, שמא לא תיפנה, אלא עכשיו מיד תעשה את כל הסידורים הנצרכים!..."

*****

מסופר שכשהיה הסבא מנובהרדוק זצ"ל מכתת רגליו אצל נדיבי עם, לא היה מדבר עמם כלל על כסף אלא רק בענייני תורה ואמונה, באומרו שאולי יצליח לקרבם לתורה ויראת שמים, "ומה

יהיה על הכסף? – "לי הכסף ולי הזהב אמר ה'", וכדאי הוא לסמוך עליו". ואכן מפורסם הדבר שעשירים רבים היו משלשים בידיו המחאה ריקה ואומרים לו שיכתוב בה כל סכום שיחפון.

באחד מימי שישי היה הסבא בדרכו לעיירה מרוחקת שבה תכנן לשהות במהלך השבת, כשהגיע לעיירה פנה לחפש אכסניה שבה ישהה בשבת, ומשמצא, הזדרז להיכנס לחדרו ולסיים במהירות את הכנותיו לשבת. הוציא את בגדי השבת וחיפש מברשת לנקותם. בחדרו היה יהודי נוסף שהתארח באכסניה זו, ומשראה את הסבא מחפש מברשת הגיש לו את שלו, הסבא נמלה בתודה וניקה את חליפתו.

עד שסיים את סידוריו, כבר יצא שכנו לחדר לבית הכנסת והמברשת נותרה בחדר, והניחה הצדיק בצד יחד עם שאר דברי המוקצה שלו ויצא גם הוא להתפלל. בצאת השבת, כשחזר לחדרו, נוכח כי שכנו כבר יצא לדרכו, והמברשת נותרה לה בחדר. כעת היה מודאג מאד, כיצד ימצא את בעליה על מנת להחזירה לו, הוא לא הצליח לברר על היהודי דבר, מלבד שמו ושם משפחתו שגם הם לא היו נדירים – שלמה לוי. עברו שנתיים מאז המקרה, הסבא מסתובב ברחבי רוסיה ומקים ישיבות בערים השונות, ובכל מקום שאליו הוא מגיע – המברשת עמו והוא מנסה לברר אודות בעליה.

פעם אחת הגיע סוף-סוף לקצה חוט, באחת העיירות סח לו יהודי, כי הוא מכיר את בעל המברשת, והלה מתגורר במוסקבה, אולם הוא אינו יודע היכן בדיוק. הסבא התעודד ואמר "מי שעזר לי להגיע לידיעה הזאת, יעזרני להגיע אל אותו יהודי בעצמו".

וכך עוברות להן שבע שנים כשהסבא אינו פוסק מלברר אודות אותו יהודי. יום אחד נסע הסבא ברכבת כשצוררו בידו, לידו ישב יהודי והם פתחו בשיחה. "מהיכן אתה?" שאלו הסבא,

"ממוסקבה", השיב שכנו לרכבת. "ואולי אתה מכיר יהודי בשם ר' שלמה לוי?". "בוודאי", ענה, "הלא הוא שכני"...

"ברוך ה'", אמר הרב, ואנחת רווחה נפרצה מפיו. פליאתו של היהודי גברה כאשר הסבא הוציא מאמתחתו את המברשת ומסרה לו. "אני ממנה אותך שליח להחזיר את האבידה שהייתה מופקדת אצלי שבע שנים", אמר ליהודי המופתע, שזכה לראות במו עיניו יראת שמים אמיתית מה היא.

*****

לאחרונה התפרסם על יהודי העובד כמשגיח במסעדה כשרה באחת מערי פולין, שלקוחותיה הם בעיקר יהודים שומרי תורה ומצוות המזדמנים למקום, איש איש וסיבתו, שחיו נצלו בסייעתא דשמיא אודות למידת היראת שמים שבערה בקרבם, וכך הוה מעשה.

יום אחד הבחינה הטבחית הגויה כי הוא יושב על כסאו בלא תזוזה, בתנוחה שהיתה נראית מוזרה בעיניה. היא חששה כי דבר מה אירע לו. היא זרקה לצידו אחד מהסירים הגדולים שברשותה, שחולל רעש גדול בנפילתו ארצה – ועדיין לא הגיב ולא זז. מיד הבינה כי יש דברים בגו והחישה את אנשי ההצלה דפולין, הללו הגיעו במהרה ואכן גילו כי הוא עבר אירוע לבבי, וב"ה הצליחו להציל את חייו ברגע האחרון, העבירוהו לבית החולים שם, ותוך זמן קצר הוא הועבר להמשך טיפול בארץ ישראל, ולאחר מספר ימים השתחרר ב"ה כשהוא הולך על רגליו.

לאחר מעשה התברר גודל הנס לו זכה אותו יהודי. אותה טבחית רגילה תדיר לפזם ולזמר בפיה, ועל כן בכל פעם שנכנס

למסעדה ושמע את קולה, היה מעיר לה ומבקשה שתחדל. וכמו כן, כשתוך כדי עבודתה הייתה שוכחת וחוזרת לשיר, שוב היה חוזר וקורא לעברה – "ש ... ש ... ש..." וכך נמשך מנהגו רבות בשנים. אף באותו יום שאירע מה שאירע, כשהגיע למסעדה נהגה הגויה כמנהגה וזימרה בקול, ואף הוא כמנהגו גער בה ש... ש... ש...

וכאן אירע הנס, כי באמצע עבודתה שכחה ושוב החלה לשיר, עד שלפתע שמה לב כי כבר עברו כמה דקות מזמירותיה והוא איננו מגיב. מיד הבינה כי קרה משהו, ופנתה לחפשו, ואז הבחינה במצבו והזעיקה את אנשי ההצלה. אילו לא היתה מבחינה בכך, מי יודע כיצד היה מסתיים הסיפור, אך בזכות הקפדתו ויראת השמים שלו, ניצלו חייו.

*****

בש"ק פרשת נשא תשע"ג – זכיתי להשתתף בסעודת רעוא דרעוין אצל הגאון האדיר הישיש פוסק הדור מרן רבי שמואל הלוי ואזנר זצוק"ל בעל "שבט הלוי" בבני ברק.

בעל ה"שבט הלוי" דיבר במתק לשונו על פרשת השבוע, ובתוך דבריו עמד על הפסוק "יברכך ה' וישמרך", שלכאורה, מאחר שמתקיים בהאדם "יברכך" הרי הוא כבר מבורך, ולשם מה נצרכת השמירה של "וישמרך"?

ברם, במדרש (במדב"ר י"א, ה') איתא, ש"יברכך" הוא ברכה על עשירות, [ועי' גם ברש"י: יברכך, שיתברכו נכסיד], והגם שבמדרש (שם) איתא ש"וישמרך" הוא ברכה שלא ישדדו ליסטים את המומן ממנו, מ"מ נראה לבאר עוד לשם מה נזקק מי שנתברך בעשירות לשמירה.

וכך אמר ה"שבט הלוי", אני יכול לומר לכם – ומוטב היה אילו לא הייתי צריך לומר לכם את זה – אני מכיר את מציאות החיים הרבה שנים, במשך השנים ראיתי שבניהם של עשירים גדולים – רבים לא צלחו את מהמורות החיים – וחלק מהם אף גדלו לפרי באושים, נסיון הדורות הוכיח, שכשיש לאדם ממון, הרי הוא על חשבון החינוך של ילדיו. לדאבוני ראיתי בעיניי, איך שהרבה מבני העשירים והנגידים הגדולים סרו מדרך הישר רח"ל, ורק מועטים מבני העשירים הצליחו וגדלו ואף עשו פרי.

ממילא, כשמתקיים בהאדם ה"יברכך" בממון והוא מצליח בעסקיו ומתעשר, הרי הוא נצרך לברכה מיוחדת של "וישמרך" – כי הוא צריך שמירה יתירה שהעשירות לא תעמוד בעוכרם של חינוך בניו, ולא יסורו מדרך הישר...

*****

והמשיך ואמר: בחובת הלבבות (שער ו', פרק ד') איתא, שיש שלש סיבות למה הקב"ה משפיע עשירות על אדם, או שהוא שכר, או שהוא עונש, או שזה נסיון.

והנה נסיון העושר מאוד קשה – הרבה יותר קשה מאשר נסיון העוני – כי "עשירות" יכולה להיות "עונש" על האדם העשיר, כי לעתים קרובות העשיר – חיו אינם חיים – הוא מתיירא לפעמים ללכת לבדו ברחובות הקריה.

וכמו"כ לפעמים יכולה עשירות להיות ברכה על האדם, חיו חיים ומאומה לא חסרה לו – אמנם – אפילו באופן שהעשירות הוא אצל האדם בבחינה של "יברכך" – שהעשירות הוא אצלו

לברכה – מ"מ הוא צריך לשמירה מיוחדת שתתקיים בו
ה"וישמרך" ויצליח בחינוך ילדיו.

בפרשת כי תבא כתיב (דברים כ"ה, ד"ה): ברוך פרי בטנך וגו'
ברוך טנאך ומשארתיך. והעיר מרן ה"חתם סופר" זצ"ל, על השינוי
בפרשת התוכחה, ששם כתוב בפסוק (שם י"ז-י"ח) להיפך, תחילה
"טנאך ומשארתיך" ורק אח"כ "פרי בטנך".

והסביר ה"חתם סופר", שכשאדם עולה לגדולה ומתעשר,
מצוי לעתים שבניו סרים רח"ל מהדרך הישר, וכמו שנאמר בפסוק
(דברים ל"ב, ט"ו): וישמן ישורון ויבעט, ממילא, בפרשת הברכות,
כשהקב"ה מברך את בני ישראל, אמר תחילה "ברוך פרי בטנך" –
שבניו יהיו יראי שמים וילכו בדרך הישר, ורק לאחר מכן בירכם
בברכת עשירות – "ברוך טנאך ומשארתיך" – שחלילה העשירות
לא תהא הגורם לקלקול החינוך של בניהם אחריהם...

*****

לפני שנים רבות כשבאתי לכבד את ש"ב כ"ק הגה"צ אב"ד
קאשוי זי"ע בעל "ברכות שמים" לשמש כסנדק בברית אצל אחד
מבניי שיחי, אמר לי בגודל ענוותנותו: למה אתה מכבד אותי
בסנדקאות – אתה מתפעל מוקני הלבן? – בני רבי אליעזר חיים
(הגה"צ בעל "שיח חיים" זצ"ל אב"ד קאשוי) – הוא תלמיד חכם אמיתי
וירא שמים מרבים – למה אתה לא מכבד אותו בסנדקאות?...

*****

בפסוק נאמר (דברים כ', א'): כי תצא למלחמה על אויבך וראית
סוס ורכב עם רב ממך לא תירא מהם כי ה' אלקיך עמך, בספר

"שער בת רבים" ביאר, דהנה מבואר בספה"ק שאם נפל פחד על אדם מפני פלוני, יתבונן בדעתו ויאמר לנפשו, מי נתן כח לאותו פלוני שממנו אני ירא – הלא הקב"ה בלבדו, ובלא הסכמת הקב"ה אין להשני שום כח, א"כ מוטב אתיירא רק מפני השי"ת בעל הכוחות כולם ולא מפני בשר ודם.

וזהו שאמר כאן הכתוב, "כי תצא למלחמה וגו', לא תירא מהם" – אל תתיירא מפניהם, כי עליך לזכור "כי ה' אלקיך עמך" – ומוטב איפוא להתיירא רק מפני השי"ת, אשר הוא הנותן כח וגבורה בסוס וברכב ולא להתיירא מפני בשר ודם...

*****

סיפר לי בני הבחור ידידי יהודה ניו (ממצוייני ישיבת מיר בארץ ישראל), שפעם נכנס עם קבוצה של בחורים מישיבת "מאור יצחק" להקודש פנימה אצל כ"ק מרן האדמו"ר מוויזשניץ-מאנסי זי"ע בעל "תורת מרדכי", ומסרו להרבי את ה"שעות צעטלעך" (בו רושמים כמה שעות למדו בהתמדה וברציפות), ובתוך כך ביקש אחד הבחורים מהרבי ברכה להצלחה בתורה וביראת שמים, הגיב הרבי ואמר, "גם אני צריך ברכה לתורה ויראת שמים"...

הבחורים שהכניסו אל הרבי את ה"שעות צעטלעך" – כאשר היה ביניהם בחור שבצעט'ל שלו היה רשום סכום גדול של שעות לימוד – אז חייד הרבי מתוך הנאה, ונתן הרבי סטירה להבחור הזה מרוב חיבה, ואח"כ אמר לו בצחות "אבער געב נישט צוריק" ["אבל אל תחזיר"]... ובצאתם אמר להם הרבי "ייש"כ על ה"שעות צעטלעך" – ענק האבן מיד ממש מחי'ה געווען [ממש החייתם אותי]...

The Maggid of Kelm, Rav Moshe Yitzchok Darshan, was known throughout Lithuania for his rousing *drashos* exhorting his listeners to serve Hashem. He once came to the resort town of Riga, where many wealthy people traveled for vacation. He entered the *shul* to daven and noticed that many of the *mispallelim* were not wearing a *tallis*, because they had been lax about bringing their *talleimim* along on vacation.

When he saw this, the *maggid* went up to the *bimah* and began to speak: ‘*Rabbosai*, let me tell you a story. I was spending time here in Riga one summer, and on *Shabbos*, I visited a home, seeking to meet with the *baalebov*. But when I arrived, I was informed that the man would be crying like that. I discovered the *tallis* that belonged to that man, and it was sobbing. ‘*Tallis, tallis*,’ I asked. ‘Why do you cry so?’ And the *tallis* replied, ‘How should I not cry; my owner took all his money and gold and luxury items, and left me here, alone.’

‘I consoled the *tallis* and said to it, ‘*Tallis, tallis!* Do not weep! The day will come when your owner will set out on a journey much farther away than this one. But then, he will leave behind all the money and gold and luxuries that he has, and you are the only thing he will take with him...’

Chazal say (*Kiddushin* 30b), “I created a *yetzer hara*, and I created Torah as a spice (i.e. antidote) for it.”

I heard in the name of the Satmar Rebbe that spice gives the food flavor. Let’s take the concept of vacation, when a person goes out to relax from the toil of his days and his many mundane affairs. If a person does not learn anything that day, then, if he has a bit of *yiras shomayim*, at the end of the vacation he does not feel good about himself; he feels something is missing. But if he learns something, the Torah he learns is like a spice for his vacation, and makes it *geshmah*.

The Vizhnitzer Rebbe, Rav Yisroel Hager, travels to the United Kingdom during the summer months. The *gabboim* once asked him to extend his vacation by another week, because the *Yomim Noraim* were approaching, and the *rebbe* put in a tremendous amount of exertion during that time. They wanted the *rebbe* to rest up as much as possible, so he could come to the *Yomim Noraim* strong and refreshed. But the *rebbe* told them he could not stay any longer — he had promised an orphan *chosson* he would attend his wedding, and he did not want to break his promise.

A short time later, the *gabboim* came to the *rebbe* and happily told him they had spoken to the *chosson* and asked him if he minded, and he said he would gladly forego the *rebbe’s* participation in his *simcha*. Therefore, the *rebbe* could extend his stay.

When the *rebbe* heard this, he said to them, “Of course he agreed! I know you *chassidim!* What did you tell him? You probably said, ‘You *mechutzaf!* What impudence! Do you want to cause the *rebbe* to cut short his vacation and come back to Eretz Yisroel because of your wedding? The *rebbe* needs to get strong for the *Yomim Noraim!* If you don’t forego the honor of his participation, you will regret it!”

“Nu! Did the *chosson* have any choice? Of course he agreed! And I’m going back to participate in his *simcha!*” the *rebbe* declared emphatically.

When the Vizhnitzer Rebbe, Rav Yisroel Hager, recently spent some time in Tzefas, he needed to travel to a different location. On the way back, the *rebbe* heard one of the *gabboim* say to the other, “I haven’t eaten yet today.”

As soon as they arrived back at the apartment in Tzefas, the *rebbe* went upstairs. He returned a few minutes later carrying some cake, which he gave to the *gabgai*. Then he returned to the apartment and came back out with a tray of fruit. The *gabgai* felt uncomfortable that the *rebbe* was working so hard for him, and said abashedly to the *rebbe*, “This is not what I meant.”

The *rebbe* replied, “When do I have the opportunity to perform the *mitzvah* of *hachnossas orchim* like this?”

Rabbi Yehoshua Chaim Kasten, the *gabgai* of the Rachmistrivka Rebbe, related a beautiful story: The *rebbe* has a custom of not eating *fleishigs* on the day that is a *taanis tzaddikim*, because his father-in-law, the Sivever Rebbe, would fast on all *taanios tzaddikim*.

Once, when the *rebbe* was in the country for the summer, his daughter, the *rebbeitzin* of the Vizhnitzer-Kiamsha Rebbe, served him a fish dish that appeared to him to be meat. The *rebbe* ate it without a word. That evening, the *gabgai* served the *rebbe* a cup of coffee, but the *rebbe* told him, “I am *fleishigs*.” The *gabgai* replied, “What the *rebbe* ate before was not actually meat; it was fish that looked like meat. But wait — why did the *rebbe* eat it, if he thought it was *fleishigs*? Today is a *taanis tzaddikim*, and the *rebbe* does not eat *fleishigs*!”

Replied the *rebbe*: “My daughter served the dish, so how could I not eat it!?”

“One must conduct himself with truth at all times”

Rav Nosson Tzvi Finkel of Mir used to spend the summer break in a town outside Yerushalayim. On Friday night, before *Maariv*, he would give a *shiur* to a group of *avreichim*.

One week, the *rosh yeshivah’s shiur* lasted longer than usual. The time for *Maariv* approached, yet he was still speaking. When the *rebbeitzin* noticed, she opened the door and whispered, “The men sitting here are not *bochurim*; they are *avreichim*, and their wives are waiting for them at home.”

As soon as he heard the *rebbeitzin’s* words, he closed the *sefer* and stopped the *shiur*. The young men protested and said that their wives didn’t mind. But Rav Nosson Tzvi said, “First of all, I’m not so sure they don’t mind; second of all, my wife is hungry...”

At the *bris* of my son, Reb Meir Dov, which took place in Lakeveener Rav come from Brooklyn to serve as *sandek*. During the *seudah*, he was in a rush, and just a short time after we washed, he was already urging, “Nu! *Shir Hamaalos*...”

I asked him, “Why is the *rov* in such a big hurry?”

“It is summertime,” he replied. “Almost all the *rabbanim* have traveled to the country, and there are none left to answer *shailos*. I’m from the *neturei karta* — I’m guarding the city! And therefore, I’m in a hurry, because maybe someone has a *shailah*...”

Years ago, when I was in Fleischmanns for a vacation, I had distinguished company — Rav Shlomo Zalman Braun, author of *Shearim Metzuvonim B’Halacha*. I enjoyed watching him go about his busy daily schedule, utilizing every moment for learning. He sat outside at a table with a small *Shas* and other *seforim*, where he learned and wrote his beautiful comments on *Shas*, which were later printed in his *sefer*.

During the hot daytime hours, when the sun beat down, he would shift the table to a different side of the bungalow, where it was shady. When the sun reached that spot, he again moved the table around to the shady side of the bungalow. So throughout the day, he encircled the entire bungalow — and he did this every single day! He once remarked to me, “*Leh fhr tisch a gantzen tag!*” (Generally, this means he is conducting a *risch*, but literally, it means, “I’m moving the table a whole day!”)

He had a set time each day when he took a walk, and I was privileged to accompany him and learn a great deal from him. Notably, I heard many things he saw firsthand from his *rebbe*, the *Minchas Elozor* of Munkacz.

ON VACATION

Stories and Vignettes of Gedolei Yisroel
Rejuvenating Physically and Spiritually

ADAPTED FROM RECOLLECTIONS OF RAV SHLOMO ZALMAN FRIEDMAN

The *posuk* says (*Bamidbar* 2:17): “*Kai asher yachanu kein yisro’u* — just as they camp, so shall they travel.” The *Ramchal* points out that there are people who, while at home, are strict and scrupulous about various *chumros* and stringencies, whether it is *kashrus* or *tefillah betzibbur*. But when they travel for vacation, they do not look for the *mehudar hechsher* and are not strict about *davening* with a *tzibbur*.

Conversely, there are people who are not strict about washing their hands for *netillas yodayim*, for example. They wash hastily, and do not adhere to detailed *halachos* that are involved. But when they travel, either on vacation or for other reasons, and there are other people present, they practice every stringency relating to washing their hands. They want everyone to see just how careful they are about every detail, and hope to garner respect in the eyes of others...

We have to conduct ourselves according to *halacha* wherever we are, irrespective of whether there are people *observing* our actions or not. This is what the *posuk* above is alluding to — just as they behaved when camping in their homes, thus they should conduct themselves when traveling away from home. A person must not conduct himself any differently when people are watching him than when they are not; one who acts differently to elevate himself in the eyes of others is a *govev da’as*; he is deceiving them. One must conduct himself with truth at all times.

Someone told me that at a certain gathering, there was a long line for washing hands before the *seudah*, because many of them were very strict about all the *hiddurim* of washing hands and it took a long time. Suddenly, someone began to hurry people up, quipping, “*Tu azoi vi in der heim...*” (Do it the way you do it at home...)

Rav Boruch Hass described how Rav Nosson Gestetner was so steeped in learning that for him, “rest and relaxation” meant learning Torah undisturbed. I often visited his home and was never told that it was impossible to see the *rov* because he was “resting.” His “rest” was “Torah,” which was for him a source of tranquility.

When he was once asked why he did not visit resort towns to take a break from his leadership position, he replied, “My rest is the holy Torah. A free person is one who engages in Torah. That is my vacation, to sit and learn Torah. The purpose of *Yetzias Mitzrayim* was to receive the Torah, and that is why it is called “*zman cheirusaim*,” a time of freedom — and freedom is a constant state of being, so there is no time when one can be lax about learning Torah...”

A close confidant of Rav Shach shared that he knew why Rav Chaim Kanievsky discontinued his practice of traveling to Tzefas for *bein hazemanim*. A number of years ago, before *bein hazemanim in Av*, this person came to the home of Rav Kanievsky. Before entering, one of the household members said to him, “The *rov* likes to hear stories of *gedolei Yisroel*; perhaps you can tell him something that you saw with Rav Shach.”

The man entered Rav Chaim’s room and related: “I once asked Rav Shach why he did not travel for a vacation during *bein hazemanim*, especially as he was not giving *shurim* in the *yeshiva* during that time. Rav Shach replied: ‘People have many *tzaros*. I sit here at home, and people come to ask for help or guidance. I can help some of them; there are a great many who I cannot help. But still, they have a place to pour their hearts out, and this comforts them and helps them. If I go away, people may come and they won’t find me here. They will leave with the same heavy heart that they came with. How can I do that?’”

When Rav Chaim heard this, he announced that he was no longer going to travel for *bein hazemanim*. He would stay home to help people bear their suffering when they came to him to share their woes.

A man once came to Rav Nafotli Tzvi of Bobov and told the *rebbe* that his wife wanted to travel to the country for the summer, while he claimed it was not necessary and it was just a luxury. He insisted she only wanted to go because she saw others doing it and told the *rebbe* he did not know what to do.

Rav Nafotli Tzvi told the man that he wanted to hear the wife’s opinion as well and asked that she call him. Indeed, the woman called the *rebbe* and complained that she worked very hard all day, cleaning, cooking, and taking care of the house. She felt burnt out and she needed to go away for some rejuvenation. Moreover, most of her friends were going, and why should she be different, especially as she felt that she needed it so much? She knew her husband did not want them to go because he couldn’t afford it, but she claimed it was a matter of *pikuach nefesh*.

Reb Nafotli Tzvi listened attentively and justified her reasons for wanting to go. As for the husband’s financial straits, the *rebbe* said that indeed, her husband did not have the funds, but he would solve the problem. He took money from his own pocket and sent it to the woman, so they could go to the country...

Rav Reuven Feinstein related that when he was a child, he spent the summers with his father in the country.

At the time, there weren’t yet playgrounds for children to play in. The only form of exciting recreation for the children was when the bungalow colony owner drove into town to buy provisions, and he attached a trailer wagon to his car. The children would sit in the trailer and ride along with him.

Reb Reuven relates that if he was learning with his father and Reb Moshe saw the bungalow colony owner coming and the children climbing into the trailer, he immediately closed the *Gemara*, and ran with his son to the car, so that he could travel with the other children into town...

הרב ואב"ד ויזניץ אלעד שליט"א ביקור בבית הגאון רבי שלמה זלמן פרידמן שליט"א

רב דק"ק סאנטוב בליקוואד ומחשובי רבני אנ"ש בארה"ב

א גוף אין א נשמה

מיר נעמען אריין נאר די "סמעטענע" ...
א מורא'דיגע דרשה אין ליכט פונעם מצב

בנו אפריון לשלמה

ליקווד

9996551.z@gmail.com

מאת

הרה"ג רבי שלמה זלמן פרידמאן שליט"א

אבד"ק סאנטוב

חודש סיון תשפ"א

היכן כתוב שאסור ללכת לכותל?...

סיפר לי ידידי הגה"צ דומ"ץ טאהש בקרית יואל שליט"א, שפעם נסע יהודי מירושלים עייה"ק לאמריקא לאסוף כספים לצורך איזו מצוה, והגיע במסעו למקום מסויים שגרים שם חסידי סאטמאר, וניסה את מזלו לאסוף שם כסף. ברם רובם ככולם שפנה אליהם לבקש כסף, שאלו אותו מיד האם הוא הולך לכותל, ומכיון שלא רצה לשקר, הודה על האמת ואמר "כן, אני הולך לכותל", ולכן כמעט ולא נתנו לו כסף.

בצר לו קם ונסע לקרית טאהש ונכנס אל מרן הגה"ק מטאהש זי"ע ואמר להרבי את אשר בלבבו, שהוא הגיע לכאן לאסוף כסף והסתובב בין חסידי סאטמאר, והללו כששמעו שהוא הולך לכותל, כמעט ולא נתנו לו כסף. שאל אותו הרבי "היכן כתוב שאסור ללכת לכותל?", השיב האיש שכן כתוב בספרו של הגה"ק מסאטמאר זי"ע "על הגאולה ועל התמורה". אמר לו הרבי: בוא ונלמוד ביחד בספר "על הגאולה ועל התמורה", הרבי הוציא את הספר מהארון, והתחיל ללמוד עמו בספר.

כשגמרו ללמוד ביחד, אמר לו הרבי "כעת אתה יכול לחזור ולאסוף כסף אצל חסידי סאטמאר, וכשישאלו אותך אם אתה הולך לכותל, אתה יכול לומר להם "יָא - איך בין אמאל געגאנגען צום כותל, אבער זייט איך האב געלערנט "על הגאולה ועל התמורה", בין איך נאך קיין איין מאל נישט געווען" [אכן פעם הייתי הולך להכותל, אבל מאז שלמדתי בספר "על הגאולה ועל התמורה", לא הייתי שם אפילו פעם אחת]...

